नैतिक राजकारणाचा काळ व त्याचा महिमा

वसंत पळशीकर

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील लहानमोठी संस्थाने हा येथील ब्रिटिश राजवटीचा एक मोठा आधारस्तंभ होता. आणि येथील संस्थानिकांना ब्रिटिश राज्याचा आधार होता. काळ बदलला तरी संस्थानांमधील वातावरण, कारभाराची रीतभात व लोकमानस हे ब्रिटिशपूर्व काळातले, सरंजामशाहीच राहिले. पदव्या कितीही मोठ्या व लांबलचक असल्या तरी, काही तुरळक अपवाद वगळता, सर्कशीतल्या प्राण्यांचा दर्जाच संस्थानिकांना खरे तर होता. प्रजेवर मात्र त्यांची कमीअधिक अस्मानी-सुलतानी चाले. 'हिज एक्झॉल्टेड हायनेस' अशी पदवी असलेल्या निजामाची स्थिती काही वेगळी नव्हती.

संस्थानांबाहेर स्वातंत्र्यासाठीच्या चळवळीने जसा जोर धरला तशी संस्थानांमधील नवशिक्षितवर्गात जागृती येणे, त्यांच्यात स्वातंत्र्याची आकांक्षा उत्पन्न होणे, संस्थाने व ब्रिटिशांच्या अंमलाखालील प्रदेश हा कृत्रिम भेद मिटावा ही इच्छा उत्पन्न होणे अगदी स्वाभाविक व अटळ होते.

अस्मानी-सुलतानीच्या जागी कायद्याचे राज्य प्रस्थापित व्हावे, नागरिक स्वातंत्र्ये मान्य व्हावीत लोकप्रतिनिधींचा राज्यकारभारातील सहभाग वाढावा यांसाठी मुख्यत्वेकरून संस्थानांमध्ये चळवळ उभी राहिली. संस्थानिकालाच दूर करण्याची कल्पना करणे शक्य नव्हते; त्यासाठी ब्रिटिशांचे राज्य दूर होणे गरजेचे होते.

हैदराबाद संस्थानात राजा मुसलमान, तर प्रजा बव्हंशी हिंदू. या संस्थानात मुसलमान वरचढ आहेत, ही मुसलमानी राजवट आहे हे ठसविण्यासाठी वेगवेगळ्या क्लुप्त्या योजलेल्या होत्या. पण ही धर्मसत्ताक इस्लामी राजवट होती असे वर्णन करणे गैर ठरले असते. हिंदू जागीरदार होते. वरिष्ठ पदांवरही हिंदूंच्यानेमणुका होत. पण मुसलमान राज्यकर्ते तर हिंदू हे प्रजाजन हा भेद ठळक होताच.

हिंदुस्थान राजकीयदृष्ट्या जागृत होऊ लागल्या लागल्या, आधुनिक राष्ट्रवादाच्या प्रभावाखाली, अलग, फुटीर राष्ट्रवादी संघटन बांधण्याकडे हिंदू तसेच मुसलमान समाजाच्या पुढाऱ्यांचा स्वाभाविक कल होऊ लागला. राष्ट्रसभेच्या नेतृत्वाने एकराष्ट्रीयत्वाची भूमिका अंगीकारली. पण मुस्लिम नेत्यांकडून तिला क्षीण विधायक प्रतिसाद मिळाल्याने हिंदू व मुसलमान यांच्यातले राजकीय अंतर वाढत व तीव्र होत चालले. हे अलगतावादी वातावरण व मानस संस्थानांमध्येही शिरले. विशेषतः, निजामाच्या हैदराबादमध्ये. कारण हैदराबाद हे आकाराने मोठे संस्थान होते. आणि अलिगड विद्यापीठाशी या राजवटीचा घनिष्ठ संबंध होता.

नागरिक स्वातंत्र्यांसाठी, लोकप्रतिनिधींच्या राज्यकारभारातील सहभागासाठी, कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करण्यासाठी चालणारी चळवळ ही हिंदू प्रजाजनांची मुस्लिम राज्यकर्त्यांविरुद्ध असे चित्र समोर येणे अटळ होते. या कारणाने हिंदू विरुद्ध मुसलमान असा राजकीय संघर्ष निर्माण झाल्यासारखे होऊन हिंदू-मुसलमानांच्या परस्परसंबंधात कडवटपणा व धार येऊ लागली.

खिलाफत चळवळ ओसरल्यावर उत्तरेत हिंदूंचे धर्मांतर व धर्मांतरितांचे परत हिंदू धर्मात शुद्धीकरण करून हिंदू धर्मात प्रवेश, यासाठी कडव्या संघटना व चळवळी उत्पन्न झाल्या. ते वारेही हैदराबाद संस्थानात शिरले.

'घडून गेलेली गोष्ट'* ज्या काळातली तो काळ साधारणपणे १९३० पासून पुढचा आहे. ज्यांच्या आयुष्यात ती 'घडून गेली' ते पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर यांचा जन्म १९११ सालचा. पुढच्या काळात राष्ट्रसभेच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या विचारसरणीशी असे हे स्पष्ट होते. चपळगावकर सार्थपणे लिहितात, समरस झालेल्या चपळगावकरांवर आरंभीच्या काळात तत्कालीन हिंदू महासभेच्या विचारप्रणालीचा प्रभाव होता ही गोष्ट वर आरेखित केलेल्या पार्श्वभूमीवर समजू शकते.

चपळगावकर मराठवाड्यातल्या बीड गावचे राहणारे. त्या काळी बीड हे आडवळणी गावच होते. संस्थानी राजवटीतला तो काळ त्यांनी चांगला उभा केला आहे. संबंध अनौपचारिक होते. जीवन संथ होते पण त्याला एक लय होती. बंदिस्तपणा - एका अंगाने जातपात, धर्म, रीतीभाती - होता पण संधींच्या बाबतीत एक मोकळेपणाही होता. उदाहरणार्थ, चपळगावकर लिहितात, "'वकिलीची सनद मिळविण्यासाठी एल.एल बी.ची पदवी आवश्यक नव्हती. अगदी चौथी किंवा सातवी यत्ता उत्तीर्ण झालेल्यांनाही वकिलीच्या परीक्षेस बसता येत असे."

वकिलीचे अधिक उच्च दर्जाचे शिक्षण घेण्यासाठी चपळगावकर हैदराबादला आले. १९३०-३२ चा काळ. येथे त्यांचे राजकीय प्रबोधन व शिक्षणही सोबत झाले. वकिलीसाठी बीडला परतल्यावरचे वातावरण असे : नागरिक स्वातंत्र्यावर कडक बंधने होती. राजकीय संस्था उघडपणे स्थापन करावयास बंदी होती. राजकीय स्वरूपाची सभाही, मोठ्या मुश्किलीने, परवानगी घेऊन घ्यावी लागे. चपळगावकर लिहितात, "अशा परिस्थितीत संस्थानातील सार्वजनिक जीवन वाचनालये व व्यायामशाळा यांसारख्या संस्था व गणेशोत्सवासारखे उत्सव यांतूनच प्रकट होई."

चपळगावकरांचे काका 'रावसाहेब' हे बीडचे एक अग्रेसर वकील. स्वाभाविकच ते गावातील सार्वजनिक जीवनाचा एक मुख्य आधारस्तंभ होते. त्यांचे रेखाचित्र, त्यांचा खाक्या, त्यांचे गुण यांचे छान चित्र चपळगावकरांनी उभे केले आहे. त्या काळी व्यवसाय व उत्पन्न या दृष्टीने यशस्वी व सधन होणारी नवशिक्षित व्यक्ती या त्या गावात व जमातीमध्ये एका बृहत् एकत्र कुटुंबातील कर्त्या पुरुषाची भूमिका वठविणे हे आपले कर्तव्य व जबाबदारी कशी मानीत असे, त्याने प्राप्त होणारे वजन व बहुमान यांची चाह त्या व्यक्तीस कशी असे, एक व्यक्ती समाजजीवनाची धारणा किती अंगांनी करीत असे, समाजजीवनाला आकार कसा प्राप्त करून देत रावसाहेबांच्या मृत्यूने बीडच्या समाजजीवनातले एक युगच समाप्त झाले.

"वकिली सुरू केली त्यावेळचे जीवन अतिशय सुस्त होते", असे चपळगावकर लिहितात. ही सुस्ती घालविणारी सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय कामे ज्यांनी गाजावाजा न करता, प्रतिकूल परिस्थितीमधून मार्ग काढत बीड शहर व जिल्हा यांमध्ये उभी केली त्यांच्यापैकी चपळगावकर एक होते. त्यांचा सुसंस्कृतपणा असा की, त्यांच्या कहाणीमधून इतर कोण कोण पुढे होते हे आपल्याला कळते, 'मी' काय काय केले हे ते सांगत नाहीत. त्यांचा विचार व आचार किती

पुढारलेला होता त्याचे गमक असे की, बीडसारख्या 'सुस्त', जुन्या सरंजामी गावात अस्पृश्यतानिवारण हे त्यांचे आवडते काम असल्याचे ते सांगतात. या पोटी त्यांनी ग्रामण्यही (जातिबहिष्कार) सोसले. ही गोष्टही फक्त चार वाक्यांमध्ये ते नोंदवतात. ते सनातन्यांवर तोंडसुखही घेत नाहीत की आपल्या शूरपणाचा पवाडा गात नाहीत.

आर्यसमाज व हिंदुमहासभा या दोन संघटनांशी राजकीय जीवनाच्या आरंभकाळात चपळगावकरांचा क्रियाशील संबंध होता. त्याची पार्श्वभूमी आरंभी स्पष्ट केली आहेच. आर्यसमाजाविषयी वाटणाऱ्या आकर्षणाचे स्पष्टीकरण चपळगावकर पुढीलप्रमाणे देतात: “अशा काळात हिंदू समाजाचे संघटन करून, त्यातील जातिभेदांना व अस्पृश्यतेसारख्या रूढींना मूठमाती द्यावयास निघालेला आर्यसमाज मला लोकजागृतीची एक संधी उपलब्ध करून देत होता.” चपळगावकर १९३५ साली पुण्यातल्या हिंदुमहासभेच्या अधिवेशनासही हजर होते. इत्तेहादुल मुसलमीन या कट्टर संघटनेच्या धर्मांतराच्या कारवायांविरुद्ध उभे राहणाऱ्या चपळगावकरांनी हिंदुमहासभेचे कार्य १९३५ नंतरच्या काळात का केले नाही, याचा नीट उलगडा होत नाही. चपळगावकरांना दुस्वास, कट्टरता व तिरस्कार यांवर आधारलेली कोणतीही सरसकट भूमिका मानवेल अशी शक्यता नव्हती; संस्थानी राजवटीतील मुसलमानांविषयीचे त्यांचे प्रत्यक्ष अनुभव सारेच नकारात्मक नव्हते, हे याचे एक कारण असावे. साम्यवादी विचारांच्या मंडळींशी, काँग्रेसच्या चळवळीशी संपर्क असणाऱ्या संस्थानातील कार्यकर्त्यांशी त्यांच्या राजकीय चर्चा घडत, त्याचाही काही भाग निश्चितपणे असावा. १९३५ च्या कायद्यानंतर झालेल्या निवडणुकांचा उल्लेख करून चपळगावकरांनी लिहिले आहे की, काँग्रेसच्या विरोधात उभ्या राहिलेल्या हिंदुमहासभा वगैरे पक्षांसंबंधी, ब्रिटिशांचे पक्षपाती ही प्रतिमा मनात ठसली, व “येथूनच आम्ही हिंदुमहासभेपासून दूर गेलो.”

मराठवाडा व हैदराबाद संस्थान यांमध्ये राजकीय जागृती झालेली नवी जहाल तरुण पिढी उदयास आलेली होती. विशेषतः मराठवाड्यात स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंददास श्रॉफ, आ. कृ. वाघमारे, बाबासाहेब परांजपे प्रभृतींच्या गटात १९३७ मध्ये चपळगावकर प्रविष्ट झाले. या सुमारास हैदराबाद संस्थानात स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाली. राजकीय चळवळीला गती प्राप्त झाली. या कार्यातील सहभागाबद्दल १९३९ च्या आरंभी चपळगावकरांना सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. इथून पुढे हैदराबाद संस्थात भारतात विलीन होईपर्यंतची दहा वर्षे चपळगावकरांचे जीवन हे एका पूर्णवेळ कार्यकर्त्याचेच जीवन राहिले. वकिली नावालाच. चपळगावकर लिहितात, “माझ्यावर लोभ करणाऱ्या लोकांचे मोठेपण असे की, अशाही परिस्थितीत त्यांनी मला वकिलीचे काम दिले व कुटुंबाचे पोषण करण्याइतका पैसा दिला.” या शब्दांमधून प्रकट होणारी शालिनता व मनाचा मोठेपणा ध्यानात राहतात.

राजकीय कार्यकर्त्याचे त्या काळचे कार्य वा जीवन ही एक त्यागी वृत्तीने केलेली तपश्चर्याच असे. मुख्य काम खेडोपाडी सभा घेणे, लोकांशी संवाद करणे, त्यांना क्रियाशील व निर्भय बनवणे हेच होते. बराचसा प्रवास पायी करावा लागे. पण लोकांना कार्यकर्त्यांविषयी अगत्य होते, आणि आपल्या कुवतीनुसार लोक आतिथ्यही उदार अंतःकरणाने करीत. कार्यकर्त्याला धन्य वाटे. आरंभीच्या काळात बहुसंख्य कार्यकर्ते ब्राह्मणच होते. पण जनसामान्यांच्या दैनदिन, निकडीच्या प्रश्नांमध्ये लक्ष घालण्याच्या राजवटीविरुद्ध लोकांच्या पाठीशी उभे राहण्याच्या परिणामी 'बहुजन समाजात

निजामी सत्तेविरुद्ध चीड निर्माण झाली व बहुजन समाज काँग्रेसच्या चळवळीकडे ओढला गेला.' ते पुढे लिहितात, “निजामाच्या जोखडातून मुक्त व्हावयाचे होते. परंतु हे स्वातंत्र्य कोणासाठी आणावयाचे होते याची चांगली जाण महाराष्ट्र परिषद, हैदराबाद स्टेट काँग्रेस व तिच्या नेतृत्वात होती.” आज या गोष्टीवर विश्वास बसणे कठीण वाटते, की केवळ चाळीस वर्षांपूर्वी राजकारण इतके निर्मळ, उदात्त व शालीन होते.

राष्ट्रसभेने जोपासलेले स्वातंत्र्याचे राजकारण किती नैतिक व सुसंस्कृत होते, त्यात सहभागी झालेल्यांची मने कशी सत्यनिष्ठ, निर्वैर व सहिष्णु बनली याचे चपळगावकर हे एक अव्वल प्रतीचे उदाहरण आहे. निजामाची मुस्लिम राजवट अखेरच्या ८-१० वर्षांमध्ये (१९३८-४८ या काळात) जात्यंध कशी बनलेली होती याची उदाहरणे दिल्यावर ते आवर्जून लिहितात, “हैदराबाद संस्थानातील सगळेच मुसलमान जात्यंध होते व त्यांची हिंदूंशी वागणूक उर्मट होती हे खरे नाही. लोक समंजस, विचारी व मनमिळाऊ होते. मुसलमानांनाच राज्यकारभार करण्याचा अधिकार आहे, असे मनोमन मानणारी मंडळीही सर्वसामान्य हिंदूंशी चांगले वागत असत.” ते पुढे लिहितात, “निजामी पोलिसांची सुद्धा माझ्याशी वर्तणूक फार वाईट नव्हती. लढ्यातील प्रमुख कार्यकर्त्यांना मारहाण होण्याचे प्रसंग फार कमी झाले.” लढा काही तत्त्वांसाठी आहे, लढा देणारी माणसे सज्जन, सुसंस्कृत व जबाबदार नागरिक आहेत ही राज्यकर्त्यांचीही मान्यता होती. परस्परविश्वास, सौहार्द व आदरभाव यांच्या आधारे राजकारण केले तर त्याला प्रतिसाद मिळतो, व सार्वजनिक जीवन अवनत होत नाही.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी (ब्रिटिश हद्दीतला) भारत स्वतंत्र झाला. पण हैदराबाद निजामाच्या परतंत्र अमलाखालीच होता. भारतात विलीन न होता एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करण्याची निजामाची आकांक्षा होती. स्टेट काँग्रेसचा लढा चालूच होता. चपळगावकर तुरुंगात असतानाच सप्टेंबर १९४८ मध्ये ‘पोलिस अॅक्शन' झाली व निजामी राजवट संपुष्टात आली. निजाम राज्यप्रमुख म्हणून राहिला. औरंगाबादजवळील हरसूल तुरुंगात असलेल्या राजबंद्यांची सुटका लगेचच झाली नाही, कारण पूर्वीच्या ब्रिटिश राज्यास निष्ठा वाहिलेल्या व तेच मानस घेऊन काम करणाऱ्या राजवाडे नामक आय.सी.एस. अधिकाऱ्याचा तोरा आडवा आला. चपळगावकर लिहितात, “बाहेर जनता स्वातंत्र्याचा मोकळा श्वास अनुभवीत होती व औरंगाबादच्या हरसूल जेलमध्ये मात्र या स्वातंत्र्यासाठी लढलेले राजबंदी बंधनातच होते. स्वातंत्र्यातला हा तुरुंगवास तब्बल तीन आठवडे टिकला.”

हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले आणि स्टेट काँग्रेसमध्ये सत्तेसाठी स्पर्धा उफाळून आली. राष्ट्रीय पातळीवरील नेतृत्वाने स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या स्थानाला धक्का लावला नाही, पण मवाळ पक्षास पाठिंबा देण्याचे धोरण अंगीकारले. काँग्रेस ही आता समर्पित ध्येयवादी कार्यकर्त्यांची संघटना असण्यापेक्षा ती सत्ताधीश पक्षात रूपांतरित झाली होती. स्वामीजींचे अनेक सहकारी काँग्रेस सोडून बाहेर पडले. यामुळे स्वामीजींचा पक्ष काँग्रेसमध्ये दुबळा झाला. जे बाहेर पडले त्यांना सत्ता हाती घेण्याची वा सत्तेवर अंकुश ठेवण्याची क्षमता असलेली राजकीय शक्ती उभी करता आली नाही. चपळगावकर स्वामीजींप्रमाणे काँग्रेसमध्ये राहिले.

१९५२ सालच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीचे अनुभव चपळगावकरांनी संयत शब्दांमध्ये नोंदवले आहेत. निजामी राजवटीशी झगडताना राजकारणात जातीयवाद नव्हता. सार्वत्रिक निवडणूक प्रौढ मताधिकारावर आधारून होणार म्हटल्यावर, ते लिहितात, "जातीयवाद हे शस्त्र मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाणार हे स्पष्ट दिसू लागले." क्रियाशील सहभागाच्या नि पात्रतेच्या कसोटीवर ज्यांचा उमेदवारी मिळण्याचा अधिकार होता त्या सर्वांना तिकिटे देण्याची शिफारस करण्यात चपळगावकरांना अडचणी उत्पन्न झाल्या. कोण जिंकून येऊ शकेल, कोणत्या जातजमाती व बड्या व्यक्ती दुखावल्या जातील, वरिष्ठांकडून कोणाची शिफारस आलीय, या गोष्टींचा विचार त्यांना करावा लागला. जातजमात, धर्म, नातीगोती व गोतावळा सरंजामशाही मानस यांच्यावर आधारित पारंपरिक समाजाने प्रौढ मताधिकारावर आधारित लोकशाही राज्यव्यवस्था स्वीकारावयाची म्हटल्यावर राजकारणात असे सारे घटक प्रभावी ठरणार ही गोष्ट गोष्ट अटळ होती, याची जाण चपळगावकर प्रकट करतात. पहिल्या निवडणुकीत त्यांचा स्वतःचा पराभव झाला. विरोधी आघाडी बांधण्यात जहाल, डाव्या विचारांच्या पूर्वीच्या स्नेही सहकाऱ्यांनीच पुढाकार घेतला होता. गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे प्रभृतींनी जी विरोधी आघाडी उभारली तिच्यातही वरील घटक प्रभावी होतेच. चपळगावकरांचे भाष्य बोलके व उद्बोधक आहे : "या आघाडीतील लीग ऑफ सोशलिस्ट वर्कर्सचे (काँग्रेसचे माजी कार्यकर्ते) सत्शील उमेदवार बहुतेक ठिकाणी पराभूत झाले. आघाडीतल्या इतर पक्षांना जे थोडेफार यश मराठवाड्यात मिळाले त्या यशाचा मोठा आधार जातीयवाद होता. अशा पक्षांचे निवडून आलेले बरेचसे उमेदवार सधन शेतकरीवर्गाचे प्रतिनिधी होते व ते पुरोगामी होतेच असे सांगता येण्यासारखी परिस्थिती नव्हती. "

चपळगावकरांसारख्यांनी राजकारण, तेही काँग्रेसमध्ये राहून, करण्याचे दिवस संपत आले होते. १९५६ च्या अखेरीस राज्यपुनर्रचनेनंतर मराठवाडा मुंबई राज्यात विलीन झाला. एका अर्थी चपळगावकरांसारख्यांनी राजकारण करीत राहण्याचे प्रयोजन उरले नव्हते. १९५७ साली त्यांनी काँग्रेस संघटनेचा त्याग केला. राजकारणही सोडले.

या दुसऱ्या विलीनीकरणानंतर चपळगावकर लिहितात, "ज्यांना सत्तेची अपेक्षा होती पण संघटनेत ज्यांचे काम नव्हते अशांची भाऊगर्दी झाली." स्वामी रामानंद तीर्थ व त्यांचे सहकारी यांनी बाजू घेतलेल्या श्री. भाऊसाहेब हिरे यांचा नेतृत्वासाठीच्या स्पर्धेत पराभव झाला. चपळगावकर लिहितात, "त्याचाही परिणाम मराठवाड्यातील संघटनेवर झाला. शिवाय वातावरणच असे बदलले होते की राजकीय कार्याचे एकच उद्दिष्ट शिल्लक राहिले होते. ते म्हणजे सत्ता."

'सत्तेचा वापर एखाद्या खडी दाबण्याच्या यंत्रासारखा करण्यात येऊ लागला.' या शेवटच्या वाक्याचा अर्थ असा की, सत्तेचा वापर करून आपल्या मर्जीतली, गोटातली माणसे सत्तेच्या पदांवर नेमणे वा निवडून आणणे व जी तशी नसतील त्यांना येनकेन प्रकारेण निस्त्रांण बनविणे. काँग्रेसमधून बाहेर पडणे हाच एक सन्माननीय मार्ग होता.

बीड जिल्ह्यातील सरकारी आश्रयाखालील सहकारी चळवळीतही २०-२५ वर्षे चपळगावकर सक्रिय होते. (पुस्तकात चुकून ५०/५५ वर्षे असे पडले असावे.) पण मुंबई राज्यात मराठवाड्याच्या विलीनीकरणानंतर सहकारी चळवळीचेही

स्वरूप पालटले. १९५७ च्या सुमारास त्या चळवळीशीही चपळगावकरांची फारकत झाली.

त्यानंतरच्या तीस वर्षांमध्ये प्रसंगोपात्त काही सार्वजनिक काम चालू ठेवले, पण ते पूर्वीसारखे पूर्ण वेळ काम नव्हते, अशी नोंद त्यांनी केली आहे. स्वतंत्र भारतातील सार्वजनिक/राजकीय जीवनावरील ही विदारक टिप्पणी आहे. कारण १९५७ साली चपळ गावकरांचे वय अवघे ४६ वर्षांचे होते, व त्यानंतर जवळपास २५ वर्षे तरी ते सर्वार्थानी सक्षम होते. जिल्हा व विभागीय पातळीवरील जाणत्या कर्तबगार व अनुभवी नेतृत्वाचा लाभ समाजाला मिळाला नाही. अशा अगणित व्यक्ती देशभर असल्या पाहिजेत.

चपळगावकरांच्या व्यक्तित्वाची गुणवत्ता शेवटच्या प्रकरणातील पुढील काही अवतरणांमधून मनात ठसते. ते लिहितात, “राजकारणात जातिजमातींना महत्त्व आल्याबरोबर माझ्यासारखे अनेक कार्यकर्ते राजकारणातून बाजूला सरकले किंवा टाकले गेले. पण याचीही खंत माझ्या मनात नाही. लोकशाही प्रक्रिया आपण स्वीकारली म्हणजे असे काही होणे हे स्वाभाविक होते. जेथे स्वामीजींची फारशी बूज राखली गेली नाही तेथे माझ्यासारख्या छोट्या कार्यकर्त्यांना खंत करण्याचे काहीच कारण नाही. जी शल्ये मनात आहेत ती वेगळीच आहेत व त्यांचा माझ्या व्यक्तिगत लाभाशी काही संबंध नाही.”

“.... राजकारण गोरगरीब माणसाच्या हाती यावयाच्या ऐवजी गरीबांच्या नावाने स्वार्थ साधणाऱ्यांच्या हाती गेले. .... दुष्काळाने नेहमी पिडला जाणारा गरीब माणूस असो की आर्थिक अन्यायाबरोबरच सामाजिक अन्यायाने पिडला जाणारा दलित, कित्येक वेळा संघर्षात गुंतलेल्या राजकारण्यांच्या दृष्टीने तो केवळ पटावरचे एक प्यादे असतो. कुणाला तरी निवडणुका जिंकून देणे एव्हढेच त्याचे काम असते.” शिक्षण, नोकरी-व्यवसाय या क्षेत्रांमध्ये दलित पुष्कळ पुढे येत आहेत याबद्दल समाधान व्यक्त करून चपळगावकर लिहितात, “परंतु दलित व दलितेतर यांचे मनोमीलन होईल व त्यांचा एकसंध समाज निर्माण होईल अशी आशा वाटण्याचे चित्र आज दिसत नाही.... धार्मिक सलोखा व जातीय सलोखा या दोन्ही गोष्टी फक्त बोलायच्या पण प्रत्यक्षात येऊ द्यावयाच्या नाहीत अशा दृष्टीनेच राजकारणाची वाटचाल चालू आहे.”

“साठ वर्षांपूर्वी समाजात अनेक धर्म, जातीपाती होत्याच. आजच्यापेक्षा रोटी व्यवहाराची बंधने कडक होती. तरीही त्या सर्वांच्या मनात एकमेकांविषयी प्रेम व आपुलकी दिसत होती. कितीही मतभेद असले तरी सौहार्द टिकून असे... आज समाजातले हे सौहार्द हळूहळू कमी होताना दिसत आहे सर्वत्र तणाव कमी करण्याऐवजी वाढवण्याची प्रवृत्ती दिसत आहे.”

अशा चारदोन गोष्टींची बोच चपळगावकरांच्या मनाला आहे. संशय/अविश्वास, दुरावा, तणाव, कलह या प्रक्रियेद्वाराच क्रांतिकारक समाजपरिवर्तन व नवसमाजनिर्मिती घडून येणार आहे अशी ज्यांची धारणा आहे ती मंडळी चपळगावकरांची जात, त्यांचे व्यावसायिक यश, त्यांचे उच्च मध्यमवर्गीयपण वगैरे गोष्टी काढून विश्लेषण करतील. पण त्यांना ज्या गोष्टींची खंत वाटते त्या खंत वाटण्याजोग्या गोष्टी आहेत.

या कहाणीचे भरतवाक्य असे आहे : “या घडून गेलेल्या गोष्टींचा खरा नायक काळ हाच आहे. आम्ही सर्व निमित्तमात्र होतो. असे निमित्त आम्हाला होता आले, याची धन्यता मात्र जरूर वाटते.” भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला लाभलेल्या राष्ट्रसभेच्या सर्वोच्च नेतृत्वाने १८८५ ते १९४७ या काळात राजकारणविषयक जी दृष्टी व कार्याविषयी जी मनोधारणा रुजविली ती किती उन्नत होती याचे प्रत्यंतर कार्यकर्ते/नेते म्हणून अव्वल दर्जाची राष्ट्र व समाज सेवा पार पाडलेल्या चपळगावकरांच्या या भावनोत्कट उद्गारांमधून मिळते.

** घडून गेलेली गोष्ट, श्री. पु.ना. चपळगावकर, श्रीविद्या प्रकाशन, २५०, शनिवार, पुणे. प्रथमावृत्ती १९९२; पृष्ठे १०४; किंमत ६० रुपये*